

RANÉ TIŠTĚNÉ JEDNOLISTY NA VAZBÁCH CHEBSKÝCH FRANTIŠKÁNŮ A TEPELSKÝCH PREMONSTRÁTŮ

KAMIL BOLDAN

Abstrakt: Příspěvek na příkladu klášterních knihvazačských dílen tepelských premonstrátů a chebských františkánů pojednává o využívání tištěných jednolistů z 15. a počátku 16. století jako makulatury.

Klíčová slova: Knihvazačská dílna, slepotisk, typografický jednolist, minuce, pranostika, odpustková listina.

Naše poznání a bibliografické podchycení produkce tištěných jednolistů 15. a počátku 16. století se neobejde bez průzkumu soudobých knižních vazeb. Rané jednolisty, které spojovala obsahová aktuálnost, máme totiž povětšinou dochovány jen díky tomu, že je knihvazači využili jako makulaturu, nejčastěji k výlepu přídeští.¹ Protože jejich rubové stránky bývaly prázdné, lepili je obvykle právě potištěnou stranou k deskám vazby. To znesnadňuje jejich „objevování“. Navíc maně vzpomínáme na doby, kdy restaurátoři nebyli a kurátoři si fragmenty odlepovali sami. Následné bibliografické určení zase znesnadňuje skutečnost, že většinou postrádají impressa a musíme pracovat jen s malými torzy. Stanovení typografické proveniencí raných jednolistů se tedy neobejde bez náročné analýzy tiskových typů. V domácích fondech přirozeně nejčastěji vedle bohemiak nacházíme typografická germanika. Díky Falku Eisermannovi, současnému vedoucímu redakce připravující *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, máme dnes k dispozici jejich zevrubný soupis, evidující i dochované exempláře.¹ Obdobné dílo zatím, žel, chybí pro postinkunábulové období. Rád bych ve svém příspěvku poukázal na přínos studia knihvazačských dílen pro výzkum efemérní jednolisticové produkce pozdního středověku. Využiji příkladů ze dvou fondů, které Národní knihovna ČR zakoupila teprve před několika lety: chebské františkánské knihovny a fondu rukopisů, inkunábulí a paleotypů knihovny tepelských premonstrátů.

Společně s nejcenějším jádrem knihovny premonstrátů v Teplé získala Národní knihovna v letech 2006 a 2007 i rozsáhlou sbírku zlomků rukopisů a raných tisků, z nichž většinu sejmuli z klášterních svazků tepelští knihovníci již v 19. a na počátku 20. století.² Několik dalších jednotlivin přibýlo po převezení fondu do pražského Klementina. Zatímco rukopisné zlomky jsou pečlivě zpracovány v katalogu Františka Hoffmanna,³ zhruba šest desítek tištěných zlomků na své konečné zpracování čekalo až donedávna, přestože se jimi ve 20. století zabývali hned tři významní badatelé. Jejich první inventarizaci provedl v létě roku 1909 český Němec Walter Dolch (1883–1914), kterého ke katalogizaci tepelských

1 Vystihující je název německého článku, který uveřejnila HOENIG, V. In *Buchdeckeln überlebt. Die Einblattdrucke des 15. Jahrhundert. Myosotis* 5, 1989, s. 16–19. ISSN 0178-0522. Zájemce o problematiku raných typografických i xylografických jednolistů odkazují na příspěvky ve sborníku: HONEMANN, V., ed. *Einblattdrucke des 15. und frühen 16. Jahrhunderts. Probleme, Perspektiven, Fallstudien*. Tübingen: Niemeyer, 2000. ISBN 3-484-640-12-X.

2 EISERMANN, F. *Verzeichnis der typographischen Einblattdrucke des 15. Jahrhunderts im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation. VE 15. Bd. I–III*. Wiesbaden: Reichert, 2004. ISBN 3-89500-375-1. Dále cit. zkráceně VE15.

3 Především Filip Klimeš (1809–1886) a Milo Nentwich (1873–1949). Blíže HOFFMANN, F. *Nad rukopisy knihovny premonstrátského kláštera v Teplé. Studie o rukopisech* 26, 1987–1988, s. 12. ISSN 0585-5691.

inkunábulí přizval tehdejší opat Gilbert Helmer (1864–1944).⁴ Mladý a nadějný mediévista však hned v prvním roce války padl na východní frontě a práci již nestihl dokončit a publikovat.⁵ Ve druhé polovině 50. let, kdy klášterní knihovnu právě spravoval Památník národního písemnictví, převezli jeho pracovníci sbírku zlomků do Prahy. Na počátku 60. let byl její katalogizací pověřen profesor Bohumil Ryba (1900–1980), náš nejvýznamnější klasický filolog 20. století, nedlouho předtím z politických důvodů vězněný, jenž zde pracoval jako „brigádník“. Ve stejné době sbírku hojně využila Mirjam Bohatcová (1919–2007) pro svou studii o nástěnných kalendářích.⁶

Tepelská sbírka je specifická tím, že její podstatnou část tvoří zlomky efemérní tištěné produkce. Obsahuje 27 jednolistových minucí a 13 útlých pranostik z konce 15. a počátku 16. století. Jsou mezi nimi četné unikáty jak zahraničních oficín, tak oficín českých.⁷ Připomeňme, že Teplá patřila k nemnoha klášterům v Čechách, které se rozvíjely i v pohusitském období. Nermalou měrou se o to zasloužil cílevědomý opat Zikmund Hausmann, jenž stál v čele konventu takřka celé půlstoletí (1458–1506). Bibliofil Hausmann objednával pro klášter iluminované liturgické knihy a díky jeho rozsáhlým akvizicím tisků se knihovna kolem roku 1500 rozrostla na 700 svazků. Jen mezi dodnes dochovanými je přinejmenším 190 svazků se 400 tisky, pořízenými prokazatelně v době opata Hausmanna. Zhruba od přelomu sedmého a osmého desetiletí 15. století pracovala nejspíše přímo při klášteře knihvazačská dílna.⁸ Většinu přírůstků opatrovala slepotiskem zdobenými vazbami, na nichž se opakoval jen omezený počet kolků [1].⁹ Právě knižní vazby dokládají, že nalezené efemérní tisky, jejichž praktická využitelnost povětšinou končila s rokem, na který byly určeny, sloužily původně tepelským premonstrátům a teprve následně je jako makulaturu využil klášterní knihvazač. Většinou se podařilo identifikovat svazky, z nichž byly zlomky původně sejmuty.¹⁰ Kromě asi pěti pocházejí ze soudobých vazeb tepelské proveniencie, datovatelných zhruba do posledního desetiletí 15. století a prvních dvou desetiletí 16. století.

Každoročně vydávané minuce patřily k velmi oblíbenému artiklu. Původně vedle základních chronologických údajů k danému roku obsahovaly přehled dnů vhodných – v závislosti na konstelaci planet a fázi Měsíce – k venesekci a dalším zdravotnějším úkonům. Později, zhruba od prvních let 16. století, býval do tištěných minucí inkorporován úplný kalendář,

4 HOFFMANN, F. *Supra rukopisů knihovny kláštera premonstrátů Teplá. Díl II. Zlomky a rejstříky*. Praha: Archiv Akademie věd ČR, 1999. ISBN 80-902464-7-8.

5 Srov. NENTWICH, M. Zur Geschichte der Tepler Stiftsbibliothek. In: *Zum 700 jährigen Todestage des seligen Hroznata. Beiträge zur Geschichte des Stiftes Tepl. 2. Teil*. Marienbad, 1917 s. 82; CHALOUPEKOVÁ, J. – HLINOMAZ, M. *Knihovna kláštera premonstrátů Teplá*. In: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska 1996*. Brno: Sdružení knihoven České republiky, 1997, s. 135–136. ISBN 80-7053-154-1.

6 K jeho osobě nově MIKUŠEK, E. Walter Dolch (1883–1914). In: PÁTKOVÁ, H., ed. *Česká beseda o německých badatelích v oblasti pomocných věd historických, archivnictví a edice historických pramenů*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2000, s. 25–31. ISBN 80-86197-20-4.

7 BOHATCOVÁ, M. Nástěnné kalendářní minuce Pavla Olivetského. *Knihovna* 3, 1962, přehled minucí z tepelské sbírky na s. 33–35.

8 Blíže v novém zpracování: BOLDAN, K. Sbírká minucí a pranostik z přelomu 15. a 16. století tepelského kláštera premonstrátů. *Minulostí západočeského kraje* 43, 2008, s. 79–114. ISSN 0544-3830. Katalogové záznamy tepelských (i chebských jednolistů) jsou v databázi prvotisků, starých tisků a map STT [on-line]. Dostupné z: <http://aleph.nkp.cz>.

9 Obrázky viz Barevná obrazová příloha.

10 Blíže BÄUMLOVÁ, M. Tisky v knihovně tepelského opata Zikmunda Hausmanna. *Bibliotheca Strahoviensis* 6–7, 2004, s. 135–155. ISSN 1213-6514. K dílně HAMANOVÁ, P. *Z dějin knižní vazby od nejstarších dob do konce XIX. stol.* Praha: Orbis, 1959, s. 49. Tomu, že šlo o klášterní dílnu, a nikoliv o dílnu řemeslníka usedlého v některém blízkém městě, by nasvědčovalo, že jako makulaturu využívala i korespondenci adresovanou opatu Hausmannovi.

kam se minuční pravidla připojovala k příslušným dnům pomocí speciálních značek, jejichž význam vysvětlovala legenda vsazená za úvodní oddíl. Tyto nástěnné kalendáře vyplnily celý tiskový arch, v mladším období bývaly někdy dokonce slepovány na výšku ze dvou tiskových archů. Pokud knihvazač potřeboval makulaturu k výlepu předního a zadního předešlé tisku foliového formátu, rozstříhl původní arch na poloviny. Právě v těchto případech se nejčastěji podaří nalézt a zpátky složit celou minuci. Pokud ovšem vylepoval předešlé menších formátů, byly archy rozstříhávány na menší díly a makulatura se dostala do více svazků. A protože dochovánu máme jen část pozdně středověké tepelské knihovny, nepodaří se většinou poskládat plochu minuce v úplnosti.

Zastavme se u konkrétních příkladů a využijme, že sbírka tepelských minucí byla před nedávnem restaurována a následně digitalizována.¹¹ Latinská minuce na rok 1494, sestavená českobudějovickým rodákem a mistrem lipské univerzity Václavem Faberem a vytištěná lipským tiskařem Martinem Landsbergem, byla knihvazačem rozstřížena jen na poloviny a užita k výlepu obou předešlé foliového tisku z roku 1498. Po opětovném spojení máme tedy k dispozici takřka úplný exemplář včetně spodního dřevořezu, na kterém je vyobrazeno částečné zatmění Slunce a úplné zatmění Měsíce. Jedná se o světový unikát, který zatím nebyl popsán v odborné literatuře.¹² Minuci Konráda Tocklera na rok 1510, jejíž českou verzi vytiskl na náklad Mikuláše Bakaláře norimberský tiskař Hieronymus Hölzel, vlastnil klášter hned ve dvou exemplářích. Z prvního kalendáře, jehož dřevořezová výzdoba byla kolorovaná, se zachovaly čtyři zlomky (dva z nich sejmuli již tepelští knihovníci, zbylé dva byly sejmuty až v Klementinu), ze druhého, nekolorovaného, další tři zlomky. Jako makulatura byly použity celkem ve čtyřech svazcích. Na sebe navazující zlomky byly restaurátory sceleny. Fragmenty obou exemplářů se v levé horní části zčásti překrývají. Podařilo se tak rekonstruovat více než tři čtvrtiny původní české minuce, jejíž žádný další výtisk se nezachoval [2].¹³

Rané tištěné pranostiky se neomezovaly pouze na předpovídání počasí či přírodních katastrof a nejčastěji měly rozsah okolo deseti či dvanácti stránek. Někdy se podařilo najít a sejmut pouze jednotlivé stránky či dvoulisty, jindy sestavit celé, případně takřka celé exempláře. Podařilo se např. složit unikátní exemplář (z celkem deseti listů dochováno osm) pranostiky Václava Fabera, oblíbeného autora minucí i pranostik, činného tehdy na lipské univerzitě, na rok 1491, kterou vydal místní tiskař Landsberg.¹⁴ Z rovněž asi unikátního exempláře pranostiky Johanna Sculteta na rok 1503, vytištěné u lipského impresora Wolganga Stöckela, chybí pouze úvodní list. Zbylých devět listů bylo užito jako výlepy předešlé či jako předsádkové listy v celkem třech tepelských svazcích.¹⁵ Ve stejné tiskárně vznikla i vratislavská pranostika Kašpara Brauneho na rok 1507. Z tisku sestaveného z pěti dvoulistů byly již kdysi nalezeny čtyři, poslední byl objeven až nedávno. K dispozici je úplný unikát, třebaže některé listy jsou mírně oříznuté.¹⁶ Zato z doposud neznámé pranostiky na rok 1504, kterou původně sepsal mistr vídeňské univerzity Štěpán Rößlin a kterou v českém překladu vydal plzeňský impresor Mikuláš Bakalář, byl prozatím objeven jen úvodní list s titulem a titulovým dřevořezem na líci.¹⁷

11 V některých sporných případech lze pro ověření využít i shodné trasování stop po červotoči, které se objevuje na fragmentech i na dřevěných deskách, resp. na přesahujících okrajích koženého pokryvu.

12 Jsou přístupné v digitální knihovně *Manuscriptorium* [online]. Dostupné z: <http://www.manuscriptorium.com>.

13 BOLDAN, Sbíрка minucí..., č. 5.

14 BOLDAN, Sbíрка minucí..., č. 18.

15 BOLDAN, Sbíрка minucí..., č. 28.

16 BOLDAN, Sbíрка minucí..., č. 33.

17 BOLDAN, Sbíрка minucí..., č. 38.

Tepelská sbírka fragmentů umožňuje rekonstruovat onu část tištěné produkce, kterou klášter zjevně pravidelně odebíral, která se však součástí „kamenné“ knihovny stát neměla. Tepelští premonstráti odebírali tištěné minuce přinejmenším od počátku 90. let 15. století, především z lipských tiskáren. Od druhé poloviny prvního desetiletí 16. století nad nimi rychle převážila nabídka norimberských tiskařů. Jejich řada končí zatím rokem 1523. Fragmenty dokládají, že v severozápadních Čechách byly užívány astromedicínské pomůcky ze sousedních německých oblastí. I pranostiky sejmuté z vazeb tepelské klášterní dílny pocházejí ponejvíce z Lipska. Teprve pranostika na rok 1508 je norimberské provenience. Klášter odebíral i jazykově české minuce, nejprve od pražských typografů, po založení plzeňské officíny Mikuláše Bakaláře (činná v letech 1498 až 1513) přešel k jeho nabídce.

Dosud málo prozkoumaný fond františkánského kláštera v Chebu ukrývá i podstatnou část pozdně středověké knihovny. Ta byla od znova budována od poloviny 60. let 15. století, kdy byl klášter reformován a předán observantské větvi řádu. Knihy byly rozloženy na dlouhých pultech a upoutány na řetězech. Zanedlouho po příchodu observantů vznikla při klášteře i knihvazačská dílna, která měla vázat početné přírůstky, tvořené povětšinou již tištěnými knihami. Ve fondu je dnes téměř 470 inkunábulí ve zhruba 325 svazcích. Třetina z nich je dílem klášterního knihvazče. Dílna pracovala až do druhé poloviny třicátých let 16. století, třebaže po roce 1500 její produkce postupně slábla. Zatím bylo nalezeno na 160 svazků, které podle slepotiskové výzdoby pocházejí z klášterní dílny. Disponovala 67 různými kolký.¹⁸

Jako výlepy přidešití užívala chebská dílna mj. pergaménové románské kodexy, z nichž nejstarší pocházely již z 9. a 10. století. Zajímavý objev přinesla skupina vazeb z první poloviny osmdesátých let, na nichž se podařilo nalézt na čtyři desítky jednolistů z let 1480 až 1482.¹⁹ Jde o úřední jednolisty, tištěné pro potřebu odpustkové kampaně, kterou za účelem získání prostředků na křížovou výpravu proti Turkům vyhlásil na sklonku roku 1480 papež Sixtus IV. a kterou v Záalpi svěřil řádu františkánů. Do kampaně se v regionu zapojil i chebský klášter a jeho kvardián Heinrich Lune patřil patrně k jejím subkomisařům. Kampaň však byla v průběhu roku 1482 papežem předčasně zrušena, byť Cheb patřil k lokalitám, kde kázání odpustku mohlo pokračovat ještě v následujícím roce. I tak klášteru zůstaly zásoby nepoužitých jednolistů, které pak po několik let využíval domácí knihvazač.

Jde jednak o velkoformátová vydání odpustkových bul, které se v rámci propagace kampaně vyvěšovaly na dveře kostelů (na výšku měly okolo 45 cm a knihvazač je využíval pro vazby tisků v královském foliu), jednak o nevyplněné formuláře odpustkových listin, kam se na vynechaná místa mělo doplnit jméno držitele odpustku a datace. Vedle několika dalších jednotlivin bylo sejmuto hned sedm úplných exemplářů jednolistu VE15 S-108, vydaného asi 1482 Friedrichem Creussnerem v Norimberku, na kterém je v německém znění vytištěn sumář odpustkové buly *Domini et Salvatoris nostri* z 4. prosince 1480 [3]. Ze stejné tiskárny pochází i exemplář jeho latinské verze (VE15 S-126). Dále jde o dva exempláře úplného znění této buly Sixta IV., vytištěné v Norimberku tzv. tiskařem Legendy o Rochovi (VE15 S-93), jenž současně vytiskl i velkou sérii formulářů listin. Patří k nim hned v pěti exemplářích objevená odpustková listina s variantou formuláře pro ženy (VE15 A-30) a dále jeden exemplář formuláře pro muže (VE-15 A-29). Největším překvapením však bylo udivujících 22 exemplářů formuláře, který vytiskla zatím nelokalizovaná officína tzv. tiskaře Nixsteina (VE15 A-22) [4]. Navíc se v případě nalezených odpustkových bul i formulářů vesměs jedná o úplné jednolisty.

¹⁸ BOLDAN, Sbírká minucí..., č. 35.

¹⁹ Blíže BOLDAN, K. Knihvazačská dílna františkánského kláštera v Chebu. In: *Libri catenati Egreenses. Knihy a knihovna chebských františkánů v pozdním středověku a raném novověku*. Praha: Národní knihovna, 2013, s. 111–146. ISBN 978-80-7050-618-9.

V době pontifikátu Sixta IV. (1471–1484) došlo k enormnímu nárůstu využívání tištěného média při propagaci odpustků. Do vydávání různorodých textů spojených s protitureckou kampaní se zapojila řada tiskáren v různých německých regionech.²⁰ Chebští františkáni spolupracovali (vedle zatím nelokalizované tiskárny) hlavně s norimberskými impresory. Jednolisty objevené na knižních vazbách nám pomáhají rekonstruovat mediální profil Chebska v době jedné z velkých odpustkových kampaní pozdního středověku. Racionalizovaly proces vydávání listin značnému počtu příjemců a přebíraly nezastupitelnou úlohu v komunikačních procesech.

EARLY PRINTED BROADSIDES ON THE BOOKBINDINGS OF CHEB'S FRANCISCANS AND TEPLÁ'S PREMONSTRATENSIANS

Summary: The article on the example of bookbinding workshops of the Premonstratensian monastery in Teplá and the Franciscan monastery in Cheb discusses the reuse of typographical broadsides from the 15th and beginning of the 16th century as binding waste. A bookbinder, who worked in the Premonstratensian monastery in Teplá at the turn of the 16th century, systematically used broadside calendars or slim weather lores that became useless at the end of the year. They mainly come from Leipzig or Nuremberg print shops and include a number of unique items found nowhere else in the world. Bookbinding workshop, which worked alongside the Franciscan monastery in Cheb from the 1470s to the 1530s, largely used as waste material the fragments of Roman manuscripts. However, a large group of printed Papal bulls or letters of indulgence were discovered on the bookbinding from the first half of the 1480s. They were originally created for the needs of the indulgence campaign, which Pope Sixtus IV declared at the end of 1480 and whose proceeds were to be used to finance the crusade against the Turks. However, the Pope ended the campaign prematurely in 1482 and the Cheb monastery, which was involved in selling the indulgences in the region, was left with a lot of useless broadsides.

Keywords: Bookbinding workshop, blind tooling, typographical broadside, almanac, weather lore, letter of indulgence.

PhDr. Kamil Boldan (*1966)

Pracuje v oddělení rukopisů a starých tisků NK ČR. Soustavněji se zabývá knižní kulturou poděbradského a jagellonského období. Věnuje se problematice raného českého knihtisku, jednolistových tisků a počátku humanismu. Spoluautor výstav Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic, básník jagellonské doby, Codex gigas (obě 2007), autor výstavy Záhada Kroniky trojanské (2010).

²⁰ První část jednolistů, která byla užita jako volná předsádka, anebo nebyla nalepena textem k desce, případně se samovolně odlepila díky dlouhodobé vysoké vlhkosti v původním interiérovém sále, sepsala již někdejší kurátorka fondu: BÄUMLOVÁ, M. Typografické jednolisty 15. století v knihovně chebských františkánů. *Sborník Muzea Karlovarského kraje* 16, 2008, s. 7–25. ISSN 1803-6066. Zbývá, větší část byla sejmuta v restaurátorském oddělení Národní knihovny až po převezení fondu do Klementina. Na vazbách nechebské proveniencí identifikovala M. Baumlová další cenné jednolisty z 15. století.